

Отримано: 11 січня 2020 року

Прорецензовано: 23 січня 2020 року

Прийнято до друку: 29 січня 2020 року

e-mail: storchak.oleg@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2020-9(77)-75-77

Сторчак О. Г. Специфіка ситуативних моделей дискурсу (аналіз досліджень Т. А. ван Дейка). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2020. Вип. 9(77). С. 75–77.

УДК: 811.111'42

Сторчак Олег Григорович,кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов
Харківський національний університет радіоелектроніки**СПЕЦИФІКА СИТУАТИВНИХ МОДЕЛЕЙ ДИСКУРСУ
(АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ Т. А. ВАН ДЕЙКА)**

У цьому дослідженні розглядається проблема організації текстової інформації у свідомості людини за допомогою ситуативних моделей, які містять текстову інформацію і особисті знання, що акумулюють індивідуальний досвід, установки, інтенції, почуття та емоції. Ситуативна модель пов'язана з текстовою базою за допомогою контекстної моделі. Ситуативна модель конструється навколо схеми ситуації, що складається з термінальних категорій, які наповнюються інформацією в актах комунікації, з метою інтерпретації цієї ситуації. Розуміння дискурсу здійснюється за допомогою ситуативних моделей.

Ключові слова: дискурс, контекстна модель, ситуативна модель, схема ситуації, текст, текстова база.

Oleg H. Storchak,PhD in Philology, Associate Professor of Foreign Languages Department
Kharkiv National University of Radioelectronics**SPECIFICS OF DISCOURSE SITUATION MODELS
(ANALYSIS OF THE RESEARCH OF T. A. VAN DIJK)**

This paper deals with discourse situation models that are the mental models of episodic memory and the mechanisms of the activation of intertextual and interdiscursive inclusions. The situation model is constructed on the basis of the situation schema that contains a limited number of terminal categories. The situation model is created on the basis of the text and the knowledge of the person rather than on propositions of the textbase. The personality-based knowledge accumulates personal experience, sets, feelings and emotions as well as information that is not available in the text. Discourse understanding is carried out by means of the cognitive representation of text-based situations, actions and people. If events, actions and people are well presented in situation models, the understanding of the text is effective. In the course of nontextual analysis the person makes inferences on the basis of situation models. Discourse processing is performed on a conceptual level rather than a linguistic one. Situation models are the basis for frames and scripts, which represent abstract knowledge. The context model is a link between the situation model and textbase.

Key words: context model, discourse, situation model, situation schema, text, textbase.

Метою цієї роботи є пис і пояснення специфіки ситуативних моделей у дискурсивних практиках. **Об'єктом** вивчення слугують когнітивні ситуативні моделі дискурсу, а **предметом** – специфіка ситуативних моделей. **Актуальність** дослідження обумовлена підвищенням інтересом лінгвістів до моделювання текстів і дискурсів. Матеріалом дослідження слугують теоретичні праці Т. А. ван Дейка та інших дослідників.

Методологія нашого дослідження тексту і дискурсу будується на антропоцентричному когнітивно-дискурсивному підході. **Методика** дослідження базується на положеннях когнітивного напрямку лінгвістичної теорії тексту (Т. А. ван Дейк, Я. Петефі та ін.). Фокус на когнітивному напрямку лінгвістики тексту дозволяє вивчати моделі тексту і дискурсу з урахуванням лінгвістичних, психологічних, соціальних і прагматичних факторів.

Ключовими концептами цієї роботи є текст, дискурс, когнітивна модель, ситуативна модель, контекстна модель, текстова база і схема ситуації. Під текстом розуміється об'єднана смисловим зв'язком послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність [7, с. 507–508.]. Дискурс розглядається як вербально артикульована форма об'єктивації змісту свідомості, що регулюється домінуючим в певній соціокультурній традиції типом раціональності [5, с. 232–236]. Когнітивні моделі являють собою структури представлення знань у пам'яті та складають референційну базу для інтерпретації ситуацій і дискурсів, а не “фрагментів реального світу” [2, с. 165].

Інтерес до моделей і моделювання в гуманітарних науках має давню історію. Ще в класичній поезії й риторичі застосовувалися структурні моделі текстів, таких як вірші, драматичні твори, законодавчі та політичні документи [9; 10]. В 70-х–80-х роках минулого сторіччя дослідники широко використовували моделі в лінгвістиці, психології, штучному інтелекті й інших галузях науки з метою вивчення механізмів репрезентації знань, наприклад, модель природної мови, процедурна модель, модель пам'яті, модель когніції, модель для кодування емпіричної інформації [8], фрейм для позначення структури пам'яті [13], схема для позначення схеми пам'яті, фрейм, структура епізодів для зберігання інформації в пам'яті, план для представлення буденної реальності [14], комп'ютерна модель для дослідження процесів читання, розуміння речення, семантики дієслів, рішення проблем, обробки візуальних перцептів, відповідей на запитання [6; 11], схематичні структури знань або скрипти для розуміння часто повторюваних комунікативних ситуацій, що включають стереотипну поведінку, фрейм та сценарій для зберігання пресупозиційного знання у пам'яті [16]. Пресупозиціями або когнітивними передумовами для конструювання моделей є переконання, думки, установки, мотивація, мета і особливі задачі [1, с. 158]. В когнітивній психології та штучному інтелекті досліджувались епізодичні моделі. У роботі «Динамічна пам'ять» Р. Шенк використовує поняття «епізод» (*scene*) для пояснення ситуацій [15]. У логічній семантиці П. Н. Джонсон-Лерд використовує поняття «ментальна модель» [12], пояснюючи явища природної мови за допомогою пропозиціональних репрезентацій і моделей. Пропозиціональна репрезентація описує реальний світ, представлений у індивіда внутрішніми репрезентаціями. Структура ментальної

моделі не довільна, а є аналогією реального світу [12, р. 98]. Така модель містить у собі пропозиціональні репрезентації й загальні знання, тобто модель є більш складним утворенням, ніж пропозиція. Якщо пригадування пропозиції вимагає запам'ятовування словесного висловлювання, то для моделі пригадування вербального висловлювання є несуттєвим. Наявність таких термінів, як ментальна модель (Джонсон-Лерд, 1980), фрейм (М. Мінські, 1975), схема (Д. Ебброу, А. Коллінз, 1975), скрипт (Р. Шенк, Р. Абельсан, 1977), епізод (Р. Шенк, 1982), для позначення структурованої інформації у пам'яті свідчить про поліпарадигмальність уявлень про моделювання. Зазначимо, що фрейми, схеми, скрипти та епізоди містять абстрактні знання.

У лінгвістиці й психології багато моделей мови, на думку Т. А. ван Дейка й В. Кінча, пояснюють лінгвістичні об'єкти з точки зору морфології, синтаксису, семантики і прагматики. Психолінгвістика та когнітивні теорії обробки текстової інформації висувають положення про провідну роль семантичних моделей пам'яті у розумінні тексту [2, с. 163]. Синтаксичні й семантичні структури речення і тексту, по-перше, не довільні, а по-друге, вони відбивають основні категорії та структури моделей пізнання людиною дійсності. Синтаксичні й семантичні категорії повідомляють нам щось про будову моделей дійсності у людини, а структура дискурсу відбиває наше розуміння епізодів, тобто послідовностей подій або дій [3, с. 83]. Поняття події, як його розуміють Ж. Дельоз і М. Фуко, є принципово одиничним і не піддається когнітивним процедурам генералізації без втрати своєї сутнісної специфічності [5, с. 308].

У 1974 році дослідники Т. А. ван Дейк (*T. A. van Dijk*) і В. Кінч (*W. Kintsch*) почали спільне вивчення проблеми сприйняття і відтворення тексту. Автори зробили спробу створити адекватну теорію ситуативних моделей, суть якої полягає в тому, що структура й застосування моделей надають можливість пояснювати різні феномени та процеси на підставі певних критеріїв [10, р. 344]. У роботі "Стратегії розуміння дискурсу" автори запропонували використовувати "стратегічний" підхід до вивчення ментальних процесів і репрезентацій, що приймають участь у сприйнятті й мовленнєтворенні. Когнітивна обробка дискурсу, так само як і будь-яка інша комплексна обробка інформації, є стратегічним процесом, у результаті якого у пам'яті конструється ментальне уявлення з метою інтерпретації і розуміння дискурсу [1, с. 158–159].

Для семантичного аналізу й інтерпретації дискурсу Т. А. ван Дейк використовує когнітивний підхід. Він виділяє два основні аспекти в когнітивному аналізі процесу обробки дискурсу – структури представлення знань і способи їхньої концептуальної організації [4, с. 5–11].

В якості фундаментальної одиниці функціонування мови й граматики, як вважає Т. А. ван Дейк, слід розглядати не речення, а текст як цілісне утворення [5, с. 195]. Породження тексту бере початок в моделях ситуацій [2, с. 169]. За необхідності активувати інформацію, що міститься у тексті, частіше задіяні ситуативні моделі, ніж текст. Текст розкривається у концептуальній і референційній перспективах.

Для когнітивної репрезентації подій, дій, людей та ситуацій, про які йде мова в тексті, Т. А. ван Дейк і В. Кінч використовують поняття ситуативної моделі [10, р. 11–12]. «Модель представляє собою когнітивний корелят такої ситуації: це те, що "відбувається у розумі" людини, коли вона є спостерігачем або учасником ситуації, коли вона чує або читає про неї» [3, с. 69]. Те, що ми бачимо або про що думаємо, є ситуативною моделлю, конструкцією [10, р. 338]. Когнітивна репрезентація ситуації включає в себе репрезентацію текстової бази і ситуативної моделі в епізодичній пам'яті [10, с. 11–12]. У процесі сприйняття тексту суб'єкт створює репрезентацію тексту і модель ситуації [2, с. 164]. Відмінність між ситуативними моделями, з одного боку, і скриптами й фреймами, з іншого, полягає в індивідуальній природі ситуативних моделей, оскільки вони створюються на основі особистого досвіду. Ситуативна модель є основою для інтерпретації тексту.

Абстрагування ситуативної моделі обумовлено такими факторами, як референція, кореференція, зв'язність, ситуативні параметри, перспектива, переклад, індивідуальна різниця у розумінні, рівень опису, пам'ять, впорядкування, кросмодальна інтеграція, рішення проблеми, удосконалення і встановлення відношень, а також навчання [10, р. 338–342].

Ситуативна модель є інтегрованою структурою епізодичної інформації, що містить текстові компоненти і всю необхідну для розуміння тексту релевантну інформацію, тобто попередній досвід, попередню епізодичну інформацію про подібні ситуації, попередні бази текстів і загальне знання із семантичної пам'яті щодо схожих ситуацій [10, р. 337, 344]. Те, що людина пізнає, постійно порівнюється з тим, чим людина вже володіє. Епізодичні та семантичні знання інтегруються в більш повній ситуативній моделі, з якою постійно співвідноситься текстова база.

Ситуативні моделі задовольняють таким вимогам як пошук, обробка, збагачення і вибірка інформації в довгочасній пам'яті [2, с. 12, 165]. Реципієнт тексту робить умовиводи не стільки на основі бази тексту, скільки на основі ситуативної моделі, виходячи за межі тексту [10, р. 51]. Реципієнт тексту робить висновки не на рівні пропозицій бази тексту, а на рівні зв'язків ситуативної моделі, побудованої на основі бази тексту й знань реципієнта. Аналіз умовиводів відбувається на концептуальному рівні, а не на лінгвістичному [10, р. 51]. Ситуативна модель створюється і постійно уточнюється суб'єктом діяльності на основі особистих загальних знань та специфічного досвіду. Особисті знання акумулюють попередній індивідуальний досвід, установки, наміри, почуття й емоції.

Ситуативна модель формується і оновлюється за рахунок макропропозицій (тематичних структур), що надходять у результаті перцепції, дій тощо. Тематичні макропропозиції управляють породженням послідовності актуальних мікропропозицій бази тексту. Пошук моделей відбувається на основі форм семантичної репрезентації дискурсу, таких як макропропозиції, за допомогою загальної системи управління, яка регулює потік інформації між короткочасною й довгочасною пам'яттю і керує пошуком, активацією, використанням та семантичним конструюванням інформації в моделі [2, с. 170]. Макропропозиції є узагальненням пропозицій.

На відміну від пропозицій тексту, ситуативна модель конструється навколо схеми ситуації, що має обмежену кількість термінальних категорій. Ці категорії наповнюються пропозиціями і конкретною інформацією в різних комунікативних актах та по мірі стикання зі схожими ситуаціями. Якщо ситуація часто повторюється, то вона узагальнюється і деконтекстуалізується; у людини формується скрипт або фрейм, який допомагає сприймати нові схожі ситуації [10, р. 345].

Дослідники виділяють узагальнені й окремі ситуативні моделі, що створюються на основі категоріальних структур або моделюючих схем. У процесі комунікації з пам'яті витягаються окремі або загальні моделі схожих минулих контекстів [3, с. 92]. Окремі моделі створюються на основі текстової інформації, фрагментів існуючих моделей та актуалізації загального

знання (сценаріїв) [3, с. 104]. Загальні ситуативні моделі створюються у процесі узагальнення наявних знань і досвіду та можуть перетворюватися у фрейми або скрипти в семантичній пам'яті [2, с. 165]. Моделі мають ієрархічну структуру, тобто одні моделі входять до складу інших моделей. Моделі ситуацій є конститутивними компонентами більшої системи [10, р. 341].

На ситуативну модель покладена функція управління з метою взаємодії інформації, що міститься в короткочасній і довготривалій пам'яті, при паралельній обробці тексту і знань людини [10, р. 60]. Розуміння тексту відбувається за участю системи управління, що враховує наявність у суб'єкта діяльності макропропозицій, цілей та інформації із заданих сценаріїв. У системі управління міститься інформація про тип створюваного тексту, тип мовленнєвого акту та комунікативні цілі висловлювання в даному контексті на рівні індивідуальних мовленнєвих і макромовленнєвих актів, що контролюють більші фрагменти тексту. Система управління здійснює добір теми, а тематичні макропропозиції є ключем до відповідних моделей ситуацій.

Текстова база, про яку ми згадували раніше, являє собою послідовність пропозицій і відносин між ними; пропозиції глобально і локально пов'язані та характеризують семантичні відношення між реченнями в тексті [3, с. 11, 72]. Інформація, що міститься в моделі, перетворюється в семантичну текстову базу. В результаті розуміння тексту його смисл представляється в епізодичній пам'яті у формі текстової бази, яка дозволяє інтерполювати в неї більший обсяг знань.

Текстова репрезентація, під якою розуміється семантичний контент комунікативного акту, відрізняється від ситуативної репрезентації, яка слугує референційною базою для текстової репрезентації. Цими відмінностями є факти, можливі світи і моделі дискурсу, як стверджують Т. А. ван Дейк і В. Кінч. Відмінність схеми ситуації від текстової бази полягає в тому, що схема ситуації містить у своїх термінальних категоріях значний обсяг інформації, яка не міститься і не повинна міститися в тексті. Текстова репрезентація містить тільки ті текстові компоненти і умовиводи, що необхідні для зв'язності тексту на локальному й глобальному рівнях. Компоненти знання, які необхідні для розуміння тексту, не входять в репрезентацію тексту. Текстова репрезентація відрізняється, на думку Т. А. ван Дейка і В. Кінча, від ситуативної моделі саме тим, що в репрезентації тексту містяться текстові компоненти, а в моделях ситуації містяться і компоненти знання [10, р. 337]. Текстова репрезентація є необхідним етапом на шляху до створення ситуативної моделі; презентація тексту в пам'яті (лексика, граматики тощо) відрізняється від репрезентації ситуації в пам'яті.

Наряду з семантичною ситуативною моделлю виокремлюється і комунікативна контекстна модель [10, р. 338], яка є моделлю певної специфічної комунікативної ситуації та слугує для створення зв'язної бази тексту, визначення жанру дискурсу, представлення цілей та інтересів учасників дискурсу. Комунікативна контекстна модель представляє мовленнєві акти і наміри, інформацію про мовця, слухача й контекст. Формування контекстних моделей відбувається на основі текстової інформації за допомогою інтерпретації реальних подій та образів. Контекстна модель задає такі параметри, як час, місце і спосіб одержання інформації про будь-яку ситуацію. Репрезентація дискурсу (бази тексту та його поверхневої структури) є частиною контекстної моделі. Для побудови тексту, що підходить для даного контексту, людина повинна мати в пам'яті контекстну модель, яка проводить стратегічний пошук в епізодичній пам'яті й усередині самих моделей. Контекстні моделі є прагматичними і соціальними та слугують сполучною ланкою між ситуативною моделлю і текстовою репрезентацією.

Розуміння дискурсу означає репрезентацію інформації текстової бази в епізодичній пам'яті та активацію, оновлення й застосування ситуативної моделі в епізодичній пам'яті. Т. А. ван Дейк і В. Кінч називають це подвійною репрезентацією.

Таким чином, когнітивна репрезентація ситуації означає репрезентацію текстової бази, контекстної і ситуативної моделей в свідомості. Ситуації тексту представлено ситуативними моделями, які містять знання, індивідуальний досвід, установки, інтенції, почуття й емоції людини. Ситуативні моделі є базою для фреймів і скриптів. Ситуативна модель є механізмом активації інтертекстуальних та інтердискурсивних включень, а також основою для розуміння імпліцитної інформації тексту. Ключем до ситуативних моделей слугують тематичні макропропозиції. Ситуативна модель сполучається з текстовою базою, яка базується на пропозиціях, за допомогою комунікативної контекстної моделі, яка сприяє створенню зв'язної текстової бази, визначенню жанру дискурсу, представленню цілей, намірів та інтересів учасників дискурсу. Контекстні моделі надають тексту соціальне забарвлення. Ситуативна модель будується на основі схеми моделі, яка складається з обмеженої кількості термінальних категорій, що наповнюються інформацією в різних ситуативних і комунікативних контекстах.

Подальші дослідження доцільно направити на вивчення моделювання конкретних текстів і дискурсів.

Література:

1. Дейк Т. А. ван, Кінч В. Стратегии понимания связного текста : пер. с англ. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. Москва, 1988. С. 153–211.
2. Дейк Т. А. ван. Когнитивные модели этнических ситуаций : пер. с англ. *Язык. Познание. Коммуникация*. Благовещенск, 2000. С. 161–189.
3. Дейк Т. А. ван. Эпизодические модели в обработке дискурса : пер. с англ. *Язык. Познание. Коммуникация*. Благовещенск, 2000. С. 68–110.
4. Караулов Ю. Н., Петров В. В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса. *Язык. Познание. Коммуникация*. Благовещенск, 2000. С. 5–11.
5. Постмодернизм: энциклопедия / сост. и науч. ред. А. А. Грицанов, М. А. Можейко. Минск, 2001. 1038 с.
6. Сторчак О. Г., Крамской А. В. Информационная технология моделирования парадигмы глагола английского языка. *Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна, Серія: Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов*. Харків, 2008. №811. Вип. 55. С. 107–111.
7. Языкознание: большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. 2-е изд. М.: Большая Рос. энциклопедия, 1998. 685 с.
8. Computer models of Thought and Language / eds. Schank R. C., Colby K. M. San Francisco, 1973. 454 p.
9. Corbett E. P. J., Connors R. J. Classical Rhetoric for the Modern Student. 4th ed. New York, 1999. 562 p.
10. Dijk T. A. van, Kintsch W. Strategies of Discourse Comprehension. Academic Press, 1983. 413 p.
11. Explorations in Cognition / eds. Norman D. A., Rumelhart D. E. San Francisco, 1976. 430 p.
12. Johnson-Laird P. N. Mental models in cognitive science // *Cognitive Science*. 1980. № 4. P. 72–115.
13. Minsky M. A framework for representing knowledge // *The psychology of computer vision*. New York, 1975. P. 211–277.
14. Representation and Understanding: Studies in Cognitive Science / eds. Bobrow D. G., Collins A. Academic Press, Inc. Orlando, FL, USA, 1975. 426 p.
15. Schank R. C. Dynamic memory: a theory of reminding and learning in computers and people. Cambridge, 1982. 234 p.
16. Schank R. C., Abelson R. P. Scripts, plans, goals and understanding: an enquiry into human knowledge structures. Hillsdale, 1977. 248 p.